

Sakir ALBALIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

Email: albalievshakir@rambler.ru

Orcid: 0000-0002-4261-3054

https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.24

“ABBAS VƏ GÜLGƏZ” – XALQ AŞIĞININ HAQQ AŞIQLIYI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan məhəbbət dastanlarından olan “Abbas və Gülgəz” dastanı tədqiqata cəlb olunur. Araşdırmada klassik xalq sənətkarı olan Aşıq Abbas Tufarqanlıın dilindən onun adına bağlanan məhəbbət dastanının əsasında dayanan buta motivindən bəhs edilir. Göstərilir ki, saz-söz xiridarı olan Aşıq Abbas Tufarqanlı bir xalq aşığı olaraq yüksək ad-san qazanmışdır və sənətin fəvqünə ucalması ona ölməzlik bəxş etmişdir. Xalq bu dastan vasitəsilə öz sevimli sənətkarına mənəvi cəhətdən əbədiyaşarlıq abidəsi ucaltmışdır.

Xalq aşığının haqq aşıqi statusuna yüksəldilməsi tamamilə məntiqi bir hal olaraq vurğulanıb. Belə ki, qopuz-saz qədim musiqi aləti olaraq xalqımızın təfəkkür qaynağında müqəddəs sayılmışdır. Bu qopuzu (sazı) çala bilən – dilləndirə bilən ozan-aşıqlar da eyni dərəcədə xalq düşüncəsində toxunulmaz, müqəddəs hesab olunmuşdur. Bu baxımdan da saz-söz sənəti olan aşıqlıq milli dünyagörüşümüzdə həmişə yüksək mərtəbədə tutulmuşdur. Xalq aşığı anlayışı elə prinsipçə haqq aşığı dərəcəsində düşünülüb qəbul edilmişdir.

Məqalədə əsaslandırılmışdır ki, bu ülvü dəyərlərin daşıyıcısı kimi anılan xalq aşığının – haqq aşığının dastanlaşmış ömrü xalq yaddaşında bir daha əbədləşdirilmişdir. Bu əbədiyaşarlıq həm də epos təfəkküründə haqq aşığına abi-kövsər içirdilməsi və ona buta verilməsində təzahür olunur. Buta alan aşıq kimi Aşıq Abbasın dastan boyu rastlaşdığı çətinliklərdəki sınaqlardan qalib çıxması xalqın aşığı – haqq aşığına və aşıqə – haqq aşıqinə olan sonsuz sevgisinin ifadəsidir.

Nəticədə isbat olunur ki, Aşıq Abbasın haqq aşığı kimi də, haqq aşıqi kimi də sınaqlardan uğurla çıxma bilməsi məhz onların bir ortaq nöqtədə birləşmələrində özünü göstərir. Onların hər ikisi öz daxili duyğularını müqəddəs saz-söz vasitəsilə bəyan edirlər. Haqq aşığı, haqq aşıqi və saz-söz kimi müqəddəs dəyərlər onları bir-birindən ayrılmaz edir.

Açar sözlər: Abbas, Gülgəz, aşıq, aşıq, saz, məhəbbət, buta.

Shakir ALBALIYEV

“ABBAS AND GULGEZ” - TRUE LOVE OF FOLK ASHUG

Summary

One of the Azerbaijani love epics – “Abbas and Gulgaz” - is investigated in the article. The analysis considers the motif of ‘buta’, which is the basis of the

love saga named after the classical folk representative - Ashug Abbas Tufarganli. Conclusions are drawn about Ashug Abbas Tufarganli - a lover of music and word who gained a high reputation of his people, who conquered the pinnacle of art and achieved immortality. Through this epic, the people have erected a spiritual and eternal monument to their favourite master.

The elevation of the nation's favourite to the status of a truth-teller is particularly emphasised. Thus, the gopuz-saz is considered a sacred ancient musical instrument in the consciousness of our people. Ozans - ashugs who performed this gopuz (saz) with their singing are also inviolable and sacred in the people's consciousness. From this point of view, ashugism as a kind of musical art has always occupied a high stage in our national outlook. The notion of the people's favourite was considered and perceived in the same degree as the lover of truth.

The article substantiates the proof that the legendary life of a truthful bearer of high values - the people's favourite - has been immortalised in the people's memory. This eternal life is manifested in the epic thought by giving the favourite of truth Abi-Kovsar (water of abundance) and giving him a 'bottle' (a distinctive sign). The victory of Ashug Abbas over trials and tribulations throughout the epic in the person of an ashug in love who won 'buta' is an expression of the people's endless love for the favourite of truth.

In the end, the article provides general conclusions about the truthfulness and truthfulness of Ashug Abbas, who successfully overcame adversity. These features clearly express Ashug's inner experiences through sacred lyrics. The sacred values in the person of truthful ashug, true ashug and saz (word) are inseparable from each other.

Key words: Abbas, Gulgez, ashug, lover, saz, love, buta.

Шакир АЛБАЛЫЕВ

**«АББАС И ГЮЛЬГЕЗ» – ИСТИННАЯ ЛЮБОВЬ
НАРОДНОГО АШУГА**

Резюме

В статье исследован один из азербайджанских любовных эпосов - «Аббас и Гюльгез». В анализе рассмотрен мотив «бута», входящий в основу любовной саги, названной именем классического народного представителя - Ашуга Аббаса Туфарганлы. Сделаны выводы об Ашуге Аббасе Туфарганлы - любителе музыки и слова, приобретшего высокую репутацию своего народа, который завоевав вершину искусства, достиг бессмертия. Посредством этой эпопеи народ воздвиг духовный и вечный памятник своему любимому мастеру.

Особо подчеркнута возведение любимца народа в статус правдолюбца является вполне логичным. Таким образом, гопуз-саз считается в сознании

нашего народа священным древним музыкальным инструментом. Озаны – ашуги, исполнявшие этот гопуз (саз), своими пениями, также неприкосновенны и священны в народном сознании. С этой точки зрения ашугство предоставляя своеобразное музыкальное искусство всегда занимало в нашем национальном мировоззрении высокую ступень. Понятие народный любимец рассматривался и воспринимался в той же степени, что и влюбленный в истину.

В статье обосновано доказано, о том, что в народной памяти увековечена легендарная жизнь правдивого носителя высоких ценностей - любимца народа. Эта вечная жизнь проявлена и в эпической мысли, напоением любимца истины аби-ковсаром (вода изобилия) и предоставлением ему «буты» (отличительного знака). Победа Ашуга Аббаса над испытаниями и невзгодами на протяжении всего эпоса в лице влюбленного ашуга, завоевавшего «буту» - является выражением бесконечной любви народа к любимцу истины.

В итоге статьи предоставлены общие выводы о правдолюбии и истинности Ашуга Аббаса, успешно преодолевавшего испытания. Эти особенности ясно выражают внутренние переживания ашуга посредством священной лирики. Священные ценности в лице правдивого ашуга, истинного ашуга и саза (слова) неразделимы друг от друга.

Ключевые слова: Аббас, Гюльгез, ашуг, влюбленный, саз, любовь, бута.

Azərbaycan məhəbbət dastanları əsas etibarilə butalı gənclərin sevgi macərası üstündə qurulur. Buta alan aşıqlar haqq vergili insanlar kimi təsvir və tərənnüm olunur. Qopuz, saz aləti də xalqımızın təfəkküründə müqəddəs sayılıb. Bu səbəbdən də qopuzun – sazın dilini bilən – yəni ustalıqla, şövlə sazı dilləndirə bilən aşılıq sənəti də yüksək qiymətləndirilib və bu baxımdan ustad aşıqlar da xalqımızın təfəkküründə haqq aşığı səviyyəsində uca tutulub. Aşıq Qurbani, Aşıq Abbas kimi kamil aşıqlarımız haqq aşığı hesab edildikləri kimi, həmin aşıqların adlarına-ünvanlarına xalqımız tərəfindən ölməz mənəvi abidə timsallı dastanlar bağlanılıb. Belə dastanlardan biri də Tufarqanlı Aşıq Abbasın dilindən qoşulan “Abbas və Gülgəz” dastanıdır. Xalq sənətkarı – xalq aşığı olan Aşıq Abbas Tufarqanlı xalqımız tərəfindən haqq aşığı kimi sevilmiş, haqq aşığı kimi şənində dastan bağlanmış, öyülmüş, tərənnüm edilmişdir. Ənənəvi olaraq üç ustadnamə verildikdən sonra dastanda birbaşa mövzuya keçid edilir: “Dostlar, sizə haradan, kimdən xəbər verim, Tufarqanda Xoca Mayıl adlı bir adam var idi. Xoca Mayılın Abbas adlı çox ağıllı bir oğlu var idi.

Bir gün Xoca Mayıl bərk xəstələndi, arvadını yanına çağırıb, vəsiyyəət elədi: – Oğlum Abbas hankı sənəti xoşlasa, qoyarsan o sənəti öyrənər.

Elə həmin gün Xoca Mayıl canını tapşırırdı sizə. Xoca Mayılı dəfn-kəfn eləyib, basdırdılar. Yeddi gün, yeddi gecə yas saxladıqdan sonra anası Abbası çıxart-

dı şəhərə. hara apardısı, Abbas heç bir sənəti bəyənmedi. Ta ki, gəlib mədrəsəyə çıxdılar. Abbas mədrəsəni gördü, dedi:

– Ana, mən oxumaq istəyirəm.

Anası çox sevindi, onu mollanın yanına gətirdi. Molla arvada dedi:

– Nə qulluq?

Arvad dedi:

– Bu uşağı gətirmişəm, oxudasan.

Molla dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm, oxudaram” (1, s. 126).

Dastanda Xoca Mayılın oğlu Abbasın çox ağıllı bir uşaq olduğu nəzərə çatdırılır və atası öldükdən sonra anasının onu öz istəyi ilə molla yanına oxumağa qoyduğu nəql olunur. Lakin gördüyümüz kimi, Abbas təkcə Quran oxumaqla kifayətlənmədiyindən, aşıq kimi oxumaq istedadı olduğundan, necə deyərlər, o, bu bəndə-bərəyə sığmadığından, molla yanına getməkdən imtina edir. Ona görə ki, Abbasın taleyi haqq vergisi ilə bağlı idi – saz aşığı və haqq aşıqi olmaq kimi ilahi istedad onun tale, alın yazısı idi. Odur ki, dastanın məbədində oxuyuruq: “Hacı Seyid oğlu Saqi Abbasın dostu idi. Bir gün Abbas Saqi ilə bağa gəzməyə getmişdi. Bir qədər gəzəndən sonra hərəsi uzanıb bir ağacın dibində yatdı. Saqi bir vaxt yataqdan qalxıb gördü axşamı, amma Abbas yuxudan hələ ayrılmayıb. Nə qədər elədi, Abbası ayılda bilmədi. Tez gedib Abbasın anasına, bacısına, qonşularına xəbər elədi. Səs düşdü, hamı tökülüb gəldi. Nə qədər elədilər Abbası oyada bilmədilər. onu elə yuxulu götürüb evə gətirdilər. Bütün rəmmallar, qarılar yığıldı, bunu hərə bir yerə yozdu. Kimi dedi dəli olub, kimi dedi başına hava gəlib. Bir qarı onun nəbzini tutub dedi:

– O, eşq yuxusunda, sabah ayılacaq...” (1, s.127).

Bu parçada bir məqama diqqət yönəltmək istərdim: Abbasın dostu kimi təqdim olunan Hacı Seyid oğlu Saqi ifadəsinə. Öncə deyim ki, xalqımızın təfəkkür tərzinə uyğun olaraq ata adı şəxsin özünün adından irəlidə çəkilir. Yəni Saqi adlı şəxsin adı – Abbasın dostu Saqinin adı təqdim olunarkən, əvvəlcə Saqinin kimin oğlu olduğu göstərilir. Bu da xalqımızın böyüyə-ataya hörmət prinsipinə riayət etməsi məntiqindən irəli gəlir. Yəni Saqi Hacı Seyid oğlu yox, Hacı Seyid oğlu Saqi, başqa sözlə, Hacı Seyidin oğlu Saqi. Bu məsələnin Azərbaycan xalqının yaratdığı şifahi sənət abidəsində (dastanda) bu cür ifadəsini tapması tamamilə təbii haldır və bir daha dastanın Azərbaycan xalqının düzüb-qoşduğu epik sənət nümunəsi olduğunu bu şifahi deyim tərzində təsdiqləyir. İkinci diqqət yönəltməli olduğumuz məqam isə buradakı xüsusi ismin – şəxs adının özlüyündə daşdığı semantik anlamla bağlıdır. Müasir dövrdən fərqli olaraq, xalqımız əski zamanlarda adla şəxs(iyyət) arasındakı harmoniyanın həmişə uyğun olmasını diqqətdə saxlayıb. Yəni müasir dövrdəki kimi, öddəkürək (yəni heç nədən ödü-öfkəsin qusan qorxaq) adama Şiraslan, yaxud Qorxmaz və s. kimi adlar qoymayıb. Əvvəllər ad ilə insanın şəxsi iradəsi, təbiəti arasında bir qanunauyğunluq gözlənilib. Bu nöqtəyi-

nəzərdən də gələcək haqq aşığı və haqq aşiqi olacaq Abbasın dostunun adının Saqi, eləcə də atasının adının Hacı Seyid olması da təsadüfi deyil.

Ancaq Saqinin atasının adının Hacı Seyid olduğunu düşündükdə, onda burdakı Saqi adının da eşq şərabı paylayan saqi anlamı verdiyini yəqinləşdirərik. Nəcə ki, biz bunun dastanda birbaşa olmasa da, dolayısı ilə təsdiqini görürük. Belə ki, Abbasa eşq yuxusu onun Saqi ilə (Hacı Seyidin oğlu Saqi ilə) gəzəndən sonra bir ağacın dibində yatmasından sonra gəlir: “İçmişəm kövsərdən bir cami-ləziz” – Abbasın dili ilə dastanda belə söylənir.

Bu içki dastanda həm də “İsgəndərin axtardığı, tapıb içmədiyi”, həmçinin “Xızırın içib cavanü-əziz” olduğu eşq şərbəti kimi də təqdim olunur. Burada metaforik olaraq Xızırın cavan, ölməz, əbədiyaşar olması həm də onun eşq bədəsi içməsi ilə əlaqələndirilir. 1999-cu ildə bir şeirimdə “Sevgidən su içən ürək əbədilik cavan qalar” dediyim kimi, sevgidən-eşqdən su içənlər, başqa sözlə, dünyaya məhəbbətlə, sevgi ilə yanaşanlar həmişəcavan olar, qocalmazlar.

Əlbəttə, bu, epos vasitəsilə, epik nəsrin dili ilə xalqın öz sənətkarına – haqq aşığına haqq aşiqiliyi kimi ölməzlik verməsinin, haqq aşığının, haqq aşiqinin – sənətin və sənətkarın ölməzliyi ideyasının dastan mətnindəki təzahürüdür. Qəhrəmanlıq dastanımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlində qopuz olan Dədə Qorqud müqəddəsliyi, Dədə Qorqud ölməzliyi məhəbbət dastanımız olan “Abbas və Gülgəz”də də zəhər quyusuna salınanda da ölməyən Aşıq Abbas ölməzliyi – müqəddəsliyi ilə eyni simvolikaya əsaslanır. Elə bu kimi paralellər də xalqımızın monolit həyat tərzinin, sabit, dəyişməz həyat fəlsəfəsinin təəcəssümüdür. Yəni hər iki dastanın vahid dünyagörüşdən qaynaqlandığının təsdiqidir. Heç təsadüfi deyildir ki, görkəmli folklorşünasımız Məmmədhusəyn Təhmasib dastanlardan söz açarkən, bu incə məqama da toxunur:

“Erkən orta çağlarda sufi-dərviş sisteminin, bir qədər sonra isə bu sistem daxilində aşiq sənətinin meydana gəlməsi şifahi epik ənənənin tarixi-siyasi şəraitə uyğun olan yeni bir biçimdə ortaya çıxması imkanını yaratdı. İslam öncəsinin düşüncə və yaşayış şərtlərini ifadə edən ozan oğuznaməçiliyi yeni tarixi-siyasi şərait və mühitin tələblərinə uyğun olaraq epik ənənəni aşiq dastançılığına təhvil verdi. Yürüş və vuruş tələqin edən ozan oğuznaməçiliyinin yerinə gələn aşiq dastançılığı epos təfəkküründə fəlsəfi-ürfani və mənəvi-estetik istiqamətlərə işiq salmağı üstün tutur. Epik ənənəni ozan oğuznaməçiliyindən qəbul edən aşiq dastançılığı ideya-estetik axarlarda bir çox yeniliklər etməklə bərabər, mövcud folklor ənənəsinin təhkiyə prinsiplərini, poetik üslubi maneralarını, bədii nüfuzetmə imkanlarını, təsvir və ifadə üsullarını, nəsr-nəzm növbələşməsini və s. yaşatmaqda davam etdi. Ozan epik mətni ilə, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə aşiq epik mətni (“Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Koroğlu”, “Abbas-Gülgəz” və s.) arasında da bu baxımdan tutuşdurma aparıldıqda təhiyə və təsvir üsulları arasında fərqlənmədən daha çox yaxınlaşma, bir-birinə bənzəmə müşahidə edilməsi təbiidir” (4, s. 224 - 225).

Bəli, hər iki dastan tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində yaransa da, təfəkkür tərzini, dünyaya baxış bucağı vahid bir qaynaqdan bəhrələndiyindən, mahiyyət, ideya istiqaməti demək olar ki, vahid müstəvidə qərarlaşır. Necə ki, hər hansı bir sənətkarın, yazıçının, ya şairin yaradıcılığında tekstoloji üslub, yaradıcılıq dəst-xətti eyni olaraq qalmaqda və həmin yazarın özünəməxsus fərdi üslubunu müəyyənləşdirməmədir, eləcə də xalq yaradıcılığı nümunələri zamanından, formasından, janr əlvanlığından asılı olmayaraq xalqın ruhunu, dünyabaxışını özündə əks etdirməyə, yaşatmadadır. Folklorda onu yaradan xalqın kimliyi aydın şəkildə görünür.

Dastanda Abbas anasına deyir:

Ağalar ağası, ağalar xası,
Ana, mövlam mənə buta veribdi.
Düldülün sahibi, Qəmbər ağası,
Ana, mövlam mənə buta veribdi.

Abbas ona buta verildiyini anasına decək, anası ona alqış edib, xeyir-dua verir:

Alginən duamı, duasız olma!
Göydəki quş kimi yuvasız olma!.. (1, s. 124).

Bu məqam da xalqımızın milli psixologiyasını əks etdirir. Belə ki, yuxuda ona buta verildiyini deyən Abbasa anası o saat xeyir-dua verir: “Alginən duamı, duasız olma!”. Bu, o deməkdir ki, mövlasının – Allahın, “Düldülün sahibi”nin – İslam dünyasının müqəddəslərindən sayılan Həzrəti Əlinin yuxu vasitəsilə Abbasa buta verdiyini eşidən anası xalq ənənəsinə və xəlqi düşüncəyə, xalq adətinə uyğun olaraq xeyir-dua verir, “alginən duamı” deyir. “Göydəki quş kimi yuvasız olma!” misrası da xəlqi duyumu əks etdirir; yəni evlənən (buta alan) insan artıq evli sayılır, evli olmaq – evlənmək isə evi-eşiyi, yurdu-yuvası olmaq deməkdir, ev-ailə-uşaq sahibi olmaq deməkdir. Ona görə də Abbasa buta verildiyini eşidən anası ona xeyir-dua verib, “yuvasız olmamağı” – yurd-yuva qurub ev-eşik (ailə-uşaq) sahibi olmağı arzulayır. Ona görə də ailəli adama “evli” – “ev”li – “yuva”lı, subay adama isə “evli” – “ev”li (“yuva”lı) deyil” deyirik.

Gördüyümüz kimi, adi sözün içində də məntiq yuvası hörür xalqımız. Söz içindən söz – məntiq çıxardır xalqımız.

Mənim yarım Məmməd bəyin bacısı,

Ana, mövlam mənə buta veribdi, – deyəndə isə anası “Qonşumuzdakı Məhəmməd bəyin bacısıdırsa, bu saat gedim elçiliyə. Ümidim var ki, Məhəmməd bəy bacısını sənə versin. Ancaq uzaq yer olmasın ha...” deyir.

Burda da bir incə xəlqi çalar gizlənilib. Məlumdur ki, islam hümməti olaraq Məhəmməd peyğəmbərin şərəfinə bu ad bizdə çoxluq təşkil edir. Buna görə də “Mənim butam – yarım Məmməd bəyin bacısı” deyəndə, Abbasın anası qonşusu Məhəmməd bəyin bacısı olduğunu düşünür. Ancaq “Abbas deyər yarın adı Pəridi” cavabını eşitcək, məsələdən hali olub deyir:

Ağanın əlindən sən badə içdin,
Alışdın, tutuşdun, odlara düşdün,
Səlbinaz da deyər: oğlumu qoşdum,
Haq-talanı bircə barı bilincə.

Anası çox ağladı – sıtqadı ki, oğlunu qoymasın gedə, Abbas razı olmadı. Axırda çar-naçar razı olub, oğluna xeyir-dua verdi...” (1, s. 129).

Heç bir ana övladının uzaq ellərə diyarbadıyar olub düşməsinə razı olmadığı kimi, Abbasın anası da bunu istəmirdi. “Ağanın əlindən sən badə içdin” – eşq badəsi içdin deyib, Abbasa ilahidən buta verildiyini bilir, oğluna xeyir-dua verib butasının dalınca Təbriz şəhərinə yola salır.

Təbrizdə bir oğlanın borc üstündə döyüldüyünü görən Abbas atını satıb onu boredan qurtarır.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, xalq haqq aşığını haqq aşiqi, haqq aşiqini isə haqq aşığı kimi uca səviyyədə paralel olaraq görürdü. Mətdən də görürük ki, “heç bir ustad aşığın sazbandın istədiyi kimi çala bilmədiyi” və sazbandın “onu ancaq yaxşı ustalar çala bilirlər” dediyi “tavar sazi” Abbas sazbanddən alıb çalır.

Bunun müqabilində sazband həmin sazi Abbasa bağışlayır. Bu mətn parçası Abbasın ustad aşiq, başqa sözlə, haqq aşığı olduğunu bəyan edir. Başqa sözlə, haqq aşiqi olan Abbas həm də ustad aşiq-haqq aşığı olduğunu sübut edir. Ancaq Abbasın ustad aşıqlığı onun Batmanqılıncın qoluzorlu aşıqları ilə deyişməsində də bir daha təsdiqini tapır: “Bir gün Abbas Qənbərə dedi:

– Qardaş, Aşiq Şirvandoşu, Aşiq Sənan, Aşiq Hüseyn harda olur?

Qənbər dedi:

– Abbas, onların adını çəkmə! Onlar yaman aşıqdı. Üstlərində də qırx aşiq var. Sənin gəldiyini, aşiq olduğunu bilsələr səni öldürərlər.

Abbas dedi:

– Onların məclislərinə gedək. Bir az sözlərinə qulaq asağ, görək nə cür aşıqdılar.

Qənbər buna razı oldu. Bir-birinə qoşulub, bu aşıqların məclisinə getdilər. Qapıdan içəri girəndə Abbas salam verdi. Aşıqlar çalib-çağırıb oynayırdılar. Abbas axıracan qulaq asdı. Məclis qurtarandan sonra bir qədər xərclik verdi. Oradan çıxıb, Qənbərin evinə gəldi. Abbas Qənbərə dedi:

– Qənbər, o aşıqların hamısı tırınqı aşıqlardı. Kisələrinə heç zad yoxdu. Sabah sazi götürüb onların məclisinə gedərik.

Qənbər başladı dəlil-dələyil eləməyə ki:

– Onlar Batmanqılıncın aşıqlarıdır. Getmə, xataya düşərsən...” (1, s. 133).

Aşiq Abbas – haqq aşiqi Abbas bu “tırınqı aşıqların” məclisinə gəlib, onları söz meydanında bağlayır və beləliklə, haqq aşiqi olduğu kimi haqq aşıqlığını da göstərir.

“Çoban dedi: – Abbas, sən aşıqsan ki, aşıqsan. Xalis haqq aşığısan. Sözüünü arxayın oxu. Sana bir söz desələr, hamısını qıracağam.

Batmanqılinc göndərən adam dedi:

– Abbas, sözünü de! Bura aşiq məclisidi. Bir kəs sana ağır söz deyə bilməz” (1, s.138).

Bu parçada çobanın dilindən deyilən “Xalis haqq aşığısan” ifadəsi də dastan vasitəsilə xalqın demək istədiyi fikri təsdiqləyir.

Bu hadisəni eşidən Batmanqılinc Məhəmməd Aşiq Abbasa yanına apardıdır. Fərraşlar gəlib onu Qənbərin evindən çıxaranda Qənbər deyir:

“– Qardaş, yaxşı evini yıxdın. Batmanqılincin evinə gedən sağ qayıtmaz. O sənənin boynunu vurduracaq.

Abbas dedi:

– Qoy məni öldürsünlər. Eybi yox. Bir gün yaranmışam, bir gün də öləcəyəm. Sən uşaqlarının yanında qal, mən gedirəm.

Qənbər fikirləşib dedi:

– Ölüm nədi ki? Ondan ötrə də dostdan əl çəkmək olar? Mən də sənənlə gedəcəyəm. Min uşağım olsa, hamısı sənənin bir dırnağına qurban! Mən sənəni tək buraxmaram. Dost-dostnan axıracan...” (1, s.140).

Gördüyümüz kimi, Abbasın Pəri xanımın küçəsi ilə gələcəyi yuxu vasitəsilə Pəri xanıma da əyan olmuşdu ki, bu da butalı gənclər üçün xarakterik olan teoinformasiyadır. Dastan dilindən aşkarda da bunlar aşiq-məşuq kimi görüşüb – diləşirlər:

“Pəri xanım özünü saxlaya bilməyib Abbasın yanına yüyürdü. İki aşiq-məşuq sarmaşuq kimi bir-birinin boynuna sarılıb, yarım saata kimi ayrıldılar. Pəri xanım dedi:

– Abbas, mənim qardaşımın yanına gedirsən, nə badə, nə badə, qardaşımdan qorxasan. O sana təpinəcək. Səni hədələyəcək. Sən heç keyfini pozma! Mən sənəninəm, sən də mənim! Bizi heç kəs bir-birimizdən ayıra bilməz. Nə soruşsalar düz cavab ver! Mənim qardaşım mərdimazar adam deyil. Sana heç zad eləməyəcək. Səni incitməyəcək...” (1, s. 141).

Bu parçada isə biz epik mətnin dilindən Aşiq Abbasla aşiq Abbas obrazlarının bütövləşdiyini görürük. Belə ki, ustad aşiq kimi sınaqlardan çıxıb haqq aşığı olduğunu isbat etdiyi kimi, haqq aşiqi kimi də Gülgəz Pərinin butası olaraq qardaşı Batmanqılinc Məhəmmədin qarşısında duruş gətirə bilir. “Afərin, usta! Həqiqətən yaxşı aşıqmışsan. Halal olsun sana! Bir de görüm mənə nə istəyirsən?” deyən Batmanqılinc özünün haqq aşığı – ustad olduğunu nümayiş etdirdiyi kimi, “Bəy, dil ilə desəm, dilim quruyar, qoy saz ilə deyim” deyərək Abbas əvvəl saz ilə – şeirlə, sonra da sözlə fikrini açır: “Bəy, sənənin bacın Pəri üçün gəlmişəm. Ya məni öldür, ya bacını Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə mənə ver” (1, s. 143).

Beləcə, Aşiq Abbas haqq aşığı kimi də, haqq aşiqi olaraq da sazı ilə də – sözü, cəsəreti ilə də Batmanqılinc Məhəmmədin qarşısında sınaqdan qalib çıxır. Hamı “Abbas haqq aşığıdı” deyir, Batmanqılinc Qara Vəzirin fikrini bilmək istəyir: “Bəy, sən bacını saz çalana versən, hamı sana əl çalıb gülər” deyib işi burmaq istəyir.

“Batmanqılınc dedi:

– Vəzir, sən həmişə belə pis danışırсан. Bu gül kimi cavan oğlandı. Nə olar aşiq olanda? Aşiq daha yaxşı. Sən ki, bir qəlbi tikə bilməyəcəksən, niyə yıxırsan? Gəl razı ol, Pərinə verək buna, çıxıb getsin, heç pis oğlan deyil. Ağillı-kamallı bir oğlandı” (1, s.144).

Bu epizod artıq Aşiq Abbasın haqq aşılığının və haqq aşılığının təntənəsi deməkdir ki, xalq düşüncəsində hər ikisi müqəddəs sayılmışdır. Məhz sazın müqəddəsliyi, aşığın ülvi dəyərlərin daşıyıcısı olması onu ülvi duyğu olan sevgi ilə – buta ilə də üzvi olaraq bir-birinə bağlayır, bu ülvi dəyərlər bir ortaq ünvanda – aşığın simasında cəmləşib – qovuşur.

Həyat mübarizə meydanıdır. Heyvanat aləmində yaşamaq uğrunda mübarizə getdiyi kimi, sosial mühitdə də insanın öz əqidəsi-amalı uğrunda cəmiyyətdəki antipod qüvvələrlə mübarizəsi labüddür. Dastanda da Aşiq Abbas öz butası yolunda ilkin sınaqda mübarizlik göstərir, demək olar ki, bu yolda ilk qələbəsini qazanır: “Batmanqılınc dedi:

– Aşiq, heç fikir eləmə! Qız sənindi. Mən Pərinə sana verəcəyəm.

Batmanqılınc vəzirin sözünə baxmayıb, bacısı Pərinin şirnisini Abbasa içirdi. Yedilər, içdilər, çaldılar, oynadılar, keyf elədilər. Vəzir də acıq eləyib, məclisdən çıxıb getdi. Bu gündən Pəri xanım Abbasın nişanlısı oldu...” (1, s.147).

Göründüyü kimi, demək olar ki, ilk baxışda mübarizədən uğurla çıxıb öz butasına qovuşmaq zamanı gələndə, sosial sferada ortaya çıxan əngəllər bu işə mane olur. Dastandan aydın olur ki, Aşiq Abbasla Pəri xanımın bir-birlərinə olan güclü sevgisi vəzirin onlara qarşı qurmaq istədiyi fitnə-fəsadı da aradan qaldırır. Lakin daha ağır bir maneə də onları gözləyirmiş. Bu, ölkənin padşahı ilə olan ağır və gərgin mübarizələr fonunda cərəyan edir: “Günlərin bir günü Şah Abbas böyük ziyafət vermişdi. Əyan-əşrafı ziyafətə toplamışdı. Şahın baş hərəmi Pərlam başda əyləşmişdi. Pərlam çox gözəl xanım idi. Şah Abbas ona diqqətlə baxıb dedi:

– Görəsən dünyada Pərlam kimi gözəl bir xanım varmı? Əlbəttə, ola da bilməz.

Bu vaxt idi ki, Sarı Xoca ticarətdən təzəcə gəlmişdi. O, ayağa qalxıb, rəsmi-təzim eləyib, dedi:

– Şah sağ olsun, Təbriz valisi Məhəmməd bəyin Pəri xanım adlı bir bacısı var. Günəş onun gözəlliyinnən utanıb çıxmır, ay onun gözəlliyinnən xəcalət çəkib qaranlığa girir. Sizin baş hərəminiz Pərlam onun əlinə su tökməyə də yaramaz...” (1, s. 156).

Dastanın əsas mübarizə xətti məhz bu əhvalatdan sonra başlayır. Aşiq Abbasın haqq aşığı və haqq aşiqi kimi Pəri xanımın yolunda çəkdiyi zülmələr dastanda bariz şəkildə ifadəsini tapmışdır. Sarı Xocanın şeytanlığı, Dəli Becanın zalımlığı, vəzir Allahverdi xanın şiddəti ilə Pəri xanımı zorla Şah Abbasa aparmalarının timsalında biz cəmiyyətdəki Şər güclərin ittifaqını görürük və bu məqam dastandakı süjet xəttində düyün nöqtəsini təşkil edir. Cəmiyyətdəki bu Qordi düyününü açmaq isə gərgin mübarizə nəticəsində mümkün olur. Qordi

düyünü el dili ilə desək, cin-şeytan düyünü kimi açılmaz olur. Əslində cəmiyyətdə bu Qordi düyünü kimi açılmaz düyün hallarını yaradanlar da şeytanın xidmətçiləri, H.Cavidin fəlsəfəsi ilə desək, iblislərdir – “cümlə xəyanətlərə bais olanlardır”. Maraqlıdır ki, görkəmli folklorşünas Ramazan Qafarlı “Bəxt, tale, qismət semantemləri” başlıqlı yazısında nağıl mətni nəzərindən çıxış edərək tale məsələsində şeytanın törətdiyi fəsadlardan bəhs açır: “Bəxt, tale, qismət mövzusu Türkü həmişə dərinədən düşündürmüşdür. Lakin heç vaxt qismətdən artığına tamah salmamış, var-dövlət hərisi olmamışlar. “Baxtın qayıtması” adlı nağılda bu problem elə müdrikəsinə və sənətkarlıqla öz həllini tapır ki, onu orta məktəblərdə bütün şagirdlərə öyrətmək zərurəti ortaya çıxır. Bəxt evi tərk edir. Ailə başçısı izinə düşüb onu çölün düzündə yaxalayır, yalvarır ki, geri qayıtsın. Qoca bəxt çarəsiz qalıb ancaq ailənin bir arzusunu yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirir. Böyük külfət çətin bir sual qarşısında qalır. İndi bəxtlərindən nə umsunlar? Təkliflər, arzular çoxdur. Qoca hamını ortancıl gəlinin fikrinə şərək çıxmağa çağırır və bəxtə deyir: “Biz bu günə qədərki ömürdən, dolanışığımızdan başqa heş nə istəmirik”.

Qismətin onlara bağışladığı əmin-amanlıqdan, zəhmətlə qazanıb firavan gün keçirməkdən artıq göyçəllərə başqa şey lazım deyildi. Ancaq azgın yağ bunu da onlara çox gördü. Axı Ulu Türk şeytanla dostluğun nəticəsinə də yaxşı bələd idi. Toyda-düyündə insanların xoşbəxtliyini gözü götürməyən şeytanın dava-dalaş salmasını görəndə Qərif kişinin əhvalatını (“Baxtın qayıtması” nağılı) niyə unudular? O, oğlunu evləndirmək istəyib şeytanın yanına minnətə gəlir ki, ara qarışdırmaq peşəsindən əl çəksin. Kişiyə dostluq əlini uzadan Şeytan söz verir ki, oğluna rahat gəlin gətirsin, toy günləri mağara ayaq basmayacaq. Amma özünü saxlaya bilməyib arxda bir dəstə gül axıdır. Cavanlar gülləri görəndə kimi bir-birini itələyib suya tullanırlar ki, gülü birinci tutsunlar. Ara qarışır, yenə məhzəb itir. Şeytan toydan sonra gəlib Qərif kişiyə bildirir ki, “A kişi, deyirdin sən olmasan, dava-dalaş olmaz. Bəs bu nə həngaməydi. Bunu da mən elədim?”

Qərif kişi deyir:

– Şeytan qardaş, bunu sənə bircə dəstə gülün elədi. Əyər özün olsaydın, vallah camaat indi bir-birini tamam qırır qurtarmışdı” (3, s.128-129).

Tarixi düşüncə işığında danışılan nağılda da şeytan metaforik olaraq düşmən obrazına münasibətdə özünü göstərir. Buta mövzusu da özlüyündə tale, qismət, bəxt – bir sözlə, alın yazısı mənalarını öz əhatə dairəsinə alır. “Abbas və Gülgəz” dastanında da Abbasın öz butasına qovuşmasına mane olan şər qüvvə Sarı Xocanın Şah Abbasa çuğulluq etməsi – əslində şeytanlıq etməsi ilə şərtlənir. Başqa sözlə, insanın öz məqsədi yolunda apardığı mübarizənin mərkəzində onun şər qüvvələrə qarşı mübarizəsi durur. Bu şər qüvvə rəmzi-metaforik mənada şər şeytanla əvəz olunur.

Bu ağır məqamda Abbasın anası da, dostları da ona mübarizədən əl götürməyi, başqa qızla evlənməyi məsləhət görürlər...

Lakin Abbası heç kəsin sözü öz Pərisindən – butasından döndərə bilmir. Əslində bu da aşıqın eşqi yolunda üzleşdiyi bir sınaqdı ki, bir o qədər tənə-töh-

mətlərə, təzyiçgöstərmələrə baxmayaraq, “kor tutduğunu buraxmayan kimi” – Abbas da öz butasını “buraxmır”, onu heç kəslə əvəz etmək istəmir.

Məclisimə sürəhilər düzüldü,
Eynim yaşı qabdan qaba süzüldü.
Ağla, Abbas, əlin yardan üzüldü,

Bu gün axır-zaman olmuş, ay olmuş, – deyib dad-aman eləyən aşiq üçün yardan-sevgilidən, butadan ayrılmaq “axır-zaman olmaq” – yəni dünyanın sonu olmaq kimi, məhşər, qiyamət günü kimi bir şeydir. Doğrudan da, butasız qalmaq aşıqın faciəsidir, insanın, insanlığın ölməsidir. Bir də ki, fəlsəfi-psixoloji aspektdən yanaşanda, sevənin (aşıqın) gözü kor olar, sevdiyindən başqasını görmür (görmək istəmir) və bu səbəbdən də kor timsalında olduğundan, “kor kimi tutduğunu buraxmır”, butasından üzü dönmür.

“Pəri xanımı zalımlar İsfahana aparanda o, xəli toxuyurdu. Xəlisini yarımçıq qoyub, əlində olan kələfi də yerə tullayıb getmişdi. Bir kağız da yazıb, anasına vermişdi ki, gələndə versin Abbasa.

Pərinin anası elə bilirdi ki, qızın aparıldığını Abbas bilmir. Odu ki, onun fikrini dağıtmağa çalışdı, dedi:

– Abbas, başına dönüm, nə olub ki, belə rəngi-rufun solub?

Abbas dedi:

– Ana, tez Pəri xanımdan mana bir xəbər!

Arvad Pəri xanımın aparıldığını Abbasdan gizlətmək istədi. Özünü şad göstərərək dedi:

– Qadan alım, Pəri xanım qonşuya gedib, bu saat gələcək.

Abbasın gözünə Pəri xanımın toxuduğu xalı dəydi. Sazı köynəyinnən çıxarıb, zilini zil, bəmini bəm eləyib, görək nə dedi” (1, s. 165-166).

Dastandakı bu epizod həm də rəmzi mənə daşıyır. Xalı (xəli) həm də dünyanın ilmərlə naxışlara köçürülmüş sənət əsəridir. Xalı dünyanın naxışlar vasitəsilə simvolik təəcəssümüdür. Buta da sevən üçün əslində dünya deməkdir; aşiq butasız mövcud deyil. Pərinin xəli toxumağı da buta naxışları vasitəsilə özünün xəyalındakı dünyasını toxuması deməkdir. Məndə zalımlar Pərinin zorla aparanda onu butasından ayrı saldıqları zaman Pərinin xəlisinin yarımçıq qalması da mahiyyətcə butasına qovuşub bütövləşə bilməməsinin simvoludur. Xalı toxunub başa çatmadığı kimi, aşıqların sevgi-məhəbbət macərası da boya-başa çatmayıb, yarımçıq qalmışdır.

Beləcə, Aşiq Abbas Pərinin yarımçıq qoyduğu xalıya baxıb, təsirlənir, bir-iki ağız oxuyub dərini dilə gətirir. Daha sonra Pərinin aparandan kəcavənin getdiyi səmtə sevgilisinin arxasınca yola düşür: “Abbas baxdı ki, belə getməklə çata bilməyəcək. Özünü bir kəsə yola saldı. Bu yolnan gedib, onlardan qabaq Xoca Yaqub quyusunun başına çıxdı. Oturub gözləməyə başladı. Hannan-hana kəcavə gəlib çıxdı. Becan kəcavəni bir az kənardə açıb, quyudan su çəkməyə gəldi. Baxdı ki, quyunun başında bir cavan aşiq oturub. Becan aşıqdan əhval-pürsən olanda Pəri xanım başını kəcavədən çıxardıb, gördü nə... Abbas quyunun başındadı.

Becan Pərinin nişanlısının Aşıq Abbas olduğunu eşitmişdi, amma görməmişdi. Onun üçün də Aşıq Abbası tanımadı. Tez Pərinin yanına qayıdıb gördü ki, Pəri ağlayır. Ondən soruşdu:

– Bu sirdən mənə agah elə görüm, sən niyə bu aşığı görəndə ağladın?

Pəri sirri gizlədə biməyib dedi:

– Becan, o gördüyün aşığı mənim sevgilimdi. Onun üçün ağladım.

Becan elə Abbası çoxdan axtarırdı. Sarı Xoca ilə kənara çəkilib, söz bir yerə qoydular ki, Abbası quyuya salıb öldürsünlər...” (1, s. 168).

Məndə Aşıq Abbas – aşiq Abbas Xoca Yaqub quyusuna atılır. Bu məqam istər-istəməz bizə Yusif peyğəmbərin qardaşları tərəfindən quyuya salındığını xatırladır. Dastanda quyunun adı “Xoca Yaqub” kimi verilib. Yusifin atasının adı da Yaqubdur (Yaqub peyğəmbərdir). Görünür, şüurun alt qatında “Yusif quyudan çıxaran Allahdır” mifi yaşadığından, quyunun adı Yusifin atasının adı ilə, Aşıq Abbasın quyudan xilas olması anı isə Yusifin quyudan xilas ola bilməsi motivi ilə paralel müstəviyə gətirilmişdir. Düzdür, dastanda Xoca Yaqub quyunun sahibi olan nurani-pirani bir şəxs kimi təqdim olunur:

“Bunlar getməkdə olsun, Abbas da quyuda qalmaqda, al xəbəri quyunun sahibi Xoca Yəqubdan!

Xoca Yəqub həmişə sübh namazını bu quyunun başında qıldadı. Səhər tezdən genə də quyunun başına gəldi. Baxdı ki, kimsə quyunun ağzını möhkəm-möhkəm daşla qayırb. Xoca Yəqub qaldı mat-məttəl ki, görəsən bu necə olan işdi. Bir də Xoca Yəqub bir hənirti eşitdi. Diqqət eləyib, baxdı ki, səs quyudan gəlir.

Xoca Yaqub əvvəl elə bildi ki, onu qara basır. Ya quyuda cin, şeytan var. İstədi durub qaça. Sonra özünə ürək-dirək verib diqqət elədi, gördü yox, bu hənirti adam hənirtisinə oxşayır.

Səsləndi:

– Quyudakı, kimsən?

Abbas dedi:

– Mənəm. Tifarqanlı Aşıq Abbasam. Mənə quyuya salıblar. Kimsənsə, Allah xatirinə, mənə buradan xilas eylə!...” (1, s. 170 - 171).

Bu epizod isə Sarı Xoca, Dəli Becan və başqa bu kimi şər timsallı adamların əks qütbündə Xoca Yaqub kimi xeyir qütbünün təmsilçilərinin dayandığını göstərir. Eyni zamanda Şahi-mərdan kimi mifik xilaskarların da dastan qəhrəmanına köməkliyi Xeyir və Şər qarşıdurmasında əsas həlledici tərəf kimi göstərilir. Professor Məhərrəm Cəfərli “Dastan və mif” adlı tədqiqatında bu məsələyə toxunub: “Dastandakı obrazlar həm də Qəhrəmanlar və Qalanları olaraq iki semantik sahənin düzümü kimi qavranılır. Bu baxımdan, hamı obrazları qalan obrazların davranışlarından da “görünür” (2, s. 83). Elə ki, sevənlərin haqq aşıqları olması üzə çıxır, onlarla məhz haqq aşıqlar kimi davranılır. Beləliklə, qalan obrazların “şüurunda da” “müqəddəs hamı” haqqında təsəvvür var. Bu təsəvvür hamı obrazının məhəbbət dastanlarındakı üçüncü statusunu təşkil edir.

Həmi obrazlarının bu müşahidə olunmuş ipostaslarını məhəbbət dastanları süjetinin müxtəlif obrazlarında görmək mümkündür. Məs., “Abbas və Gülgəz” dastanında Abbasla Gülgəzin qovuşmasında onları bir-birinə buta verən qüvvə - həmi iştirak edir. Abbası iki dəfə öldürmək məqsədilə quyuya salırlar. Ancaq Abbas hər iki dəfə möcüzəli şəkildə quyudan xilas olur. Dastanda Şah Abbasla Aşıq Abbas arasında məhz bu barədə dialoq olur.

“Şah Abbas Aşıq Abbasdan soruşdu:

– Aşıq, bunlar səni Xoca Yəqubun quyusuna salıbmişlər, nə cür olub ki, oradan nicat tapmışsan?

Abbas dedi:

– Şah, dilimlə desəm, dilim quruyar, izin ver, sazla deyim.

Şah Abbas izin verdi. Abbas sazlı sinəsinə basıb görək nə dedi:

Qaldı tariyi-zəmində,
Guşimə bir səda gəldi.
Oyandım xabi-qəflətdən,
Qulağıma nida gəldi.

Dərin dəryaya dalmışdım,
Könlü zülmata salmışdım,
Hamıdan dalda qalmışdım,
Dadıma bir Xuda gəldi.

Şah Abbas qəzəblənib dedi:

– Ədə, sən nə danışırısan?! Səni mən içi zəhərlə dolu quyuya salım, görək oradan necə qurtarırsan?” (2, s. 84).

Şah Abbasla Aşıq Abbasın dialoq-deyişməsində həmi obrazının ikinci və üçüncü iştirak statusları boy verir. Başqa sözlə, Şah Abbas onun quyudan necə çıxmasına, salamat qalmasına, ölməməsinə təəccüb edir. Çünki Şah Abbasın adamları Aşıq Abbası quyuya salmışdılar və onların gümanında Aşıq Abbas ölməli idi. Onu yoldan ötənlər xilas edirlər. Ancaq bu xilaskarlıq həminin sayəsindədir. Və Aşıq Abbasın Şah Abbasla deyişməsində Abbasın həmini tərənnüm etməsi ilə həmi obrazının buta aşıqlərinin davranışlarında üzə çıxan statusu təzahürlənmiş olur. Beləliklə, həmilərin mifoloji-magik qabiliyyətləri onların təkə sonsuz valideynlərə övlad, dastan qəhrəmanlarına buta verməsi ilə məhdudlaşmır. Onların fəaliyyəti əslində bütün dastan boyu var. Bu da həmi obrazlarını mifoloji arxetiplərində xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirən obrazlar kimi qəbul etməyə imkan verir” (2, s. 85).

Məhərrəm müəllimin dediyi kimi, “Sevənlərin haqq aşıqləri olması bilinəndə onlarla haqq aşıqləri kimi davranılır”. Bu, “Abbas və Gülgəz”də də belə olur. İlahi qüvvələrin köməkliyi sayəsində ölümdən xilas edilən Aşıq Abbasın haqq aşığı olduğu bəlli olduqdan sonra “Şah Abbas vəzir-vəkili çağırıb dedi:

– Abbas haqq aşığıdı, onun sevgilisini əlindən alsaq, bəlaya düşərik. Bütün sınaqlardan çıxdı. Onu öldürməyib, Pərinə özünə verirəm, nə deyirsiniz?

Dedilər:

– Şah sağ olsun, hamımız razıyıq. Aşığı incitmək olmaz” (1, s.189).

Dastan dilindən də nəql olunur ki, haqq aşığına zülm etmək günahdı. Bu, aşığa və aşıqə – haqq aşıqlığına və haqq aşıqlıyınə olan müqəddəs baxışların ifadəsidir. Eyni zamanda Aşıq Abbasın dilindən söylənən “Pərinə mənə buta verən həmişə köməyimizdədi” cümləsi də butanın xalq təfəkküründə bir alın yazısı, ilahi qisməti olduğunu göstərir. Eyni zamanda müqəddəs kimsənlər vasitəsilə verilən butaya çətin məqamlarda butaverənin hamilik etməsi də mifik dünyagörüşün məhsuludur. Haqq aşığının sənətdəki butası sazdır, haqq aşıqi də ona buta verildiyini sazın-sözün dili ilə bəyan edir. Saz-qopuz da qədim çalğı aləti olaraq xalq təfəkküründə müqəddəs sayılıb həmişə. Aşıqlıq da, aşıqlıq də tanrı vergisidir. Haqq aşığı ilə haqq aşıqi obrazını bir-birinə bağlayan saz onların həyat və eşq hekayətlərinin dastan vasitəsilə musiqili tərcümanıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı. XX cild. Dastanlar. Bakı: Nurlan, 2010
2. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001
3. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. II cild. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019
4. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c., Bakı: Mütərcim, 2010